

פתח תפתח – ימי עיון צדקה

סדרי עדיפויות במתן צדקה

הרב יהודה זולדן

רמב"ם הלכות מתנות עניים ז, א-ג

מצות עשה ליתן צדקה לעניים כפי מה שראוי לעני, אם היתה יד הנותן משגת, שנאמר "פתוח תפתח את ידך לו" ונאמר 'והחזקת בו גר ותושב וחי עמך' ונאמר 'וחי אחיך עמך'.

וכל הרואה עני מבקש והעלים עיניו ממנו ולא נתן לו צדקה עבר בלא תעשה שנאמר 'לא תאמץ את לבבך ולא תקפוץ את ידך מאחריך האביון'.

לפי מה שחסר העני אתה מצווה ליתן לו, אם אין לו כסות מכסים אותו, אם אין לו כלי בית קונין לו, אם אין לו אשה משיאין אותו, ואם היתה אשה משיאין אותה לאיש, אפילו היה דרכו של זה העני לרכוב על הסוס ועבד רץ לפניו והעני יירד מנכסיו קונין לו סוס לרכוב עליו ועבד לרוץ לפניו שנאמר די מחסורו אשר יחסר לו, ומצווה אתה להשלים חסרונו ואין אתה מצווה לעשרו...

בא העני ושאל די מחסורו ואין יד הנותן משגת נותן לו כפי השגת ידו. וכמה? עד חמישית נכסיו מצוה מן המובחר, ואחד מעשרה בנכסיו בינוני, פחות מכאן עין רעה. ולעולם לא ימנע עצמו משלישית השקל בשנה, וכל הנותן פחות מזה לא קיים מצוה, ואפילו עני המתפרנס מן הצדקה חייב ליתן צדקה לאחר.

דברים טו, ז-ח, יא

כי יהיה בך אביון מאחד אחיך באחד שעריך בארצך אשר ה' אלהיך נתן לך לא תאמץ את לבבך ולא תקפץ את ידך מאחריך האביון. כי פתח תפתח את ידך לו והעבט תעביטנו די מחסורו אשר יחסר לו... כי לא יחדל אביון מקרב הארץ על כן אנכי מצוך לאמר פתח תפתח את ידך לאחריך לענייך ולאביונך בארצך.

בבא מציעא לא, ב

"פתח תפתח" אין לי אלא לעניי עירך, לעניי עיר אחרת מנין? תלמוד לומר: "פתח תפתח" מכל מקום.

דף מקורות

ספרי, דברים פרשת ראה פיסקא קטז

"כי יהיה בך" - ולא באחרים. "אביון" - תאב תאב קודם. "אחיר" - זה אחיר מאביר. כשהוא אומר: "מאחד אחיר" - מלמד שאחיר מאביר קודם לאחיר מאמך. "באחד שעריך" - יושבי עירך קודמים ליושבי עיר אחרת.

מדרש אליהו רבה פרשה כה

"הלוא פרוס לרעב לחמך ועניים מרודים תביא בית כי תראה ערום וכיסיתו ומבשרך לא תתעלם" (ישעיהו נח, ז). כאיזה צד? יש לו לאדם, מזונות הרבה בתוך ביתו, ובקש לעשות מהן צדקה כדי שיפרנס אחרים, כאיזה צד יעשה? יפרנס את אביו ואת אמו תחילה, ואם הותיר יפרנס את אחיו ואת אחותו, ואם הותיר יפרנס את בני ביתו, ואם הותיר יפרנס את בני משפחתו, ואם הותיר יפרנס את בני שכונתו, ואם הותיר יפרנס את בני מבוי, מיכן ואילך ירבה צדקה בישראל.

רמב"ם הלכות מתנות עניים י, ז

שמנה מעלות יש בצדקה זו למעלה מזו, מעלה גדולה שאין למעלה ממנה זה המחזיק ביד ישראל שמך ונותן לו מתנה או בלוא או עושה עמו שותפות או ממציא לו מלאכה כדי לחזק את ידו עד שלא יצטרך לבריות לשאול, ועל זה נאמר והחזקת בו גר ותושב וחי עמך כלומר החזק בו עד שלא יפול ויצטרך.

מכילתא דרבי ישמעאל משפטים - מסכתא דכספא פרשה יט; בבא מציעא עא, א

"אם כסף תלווה את עמי את העני עמך" (שמות כב, כד). ישראל וגוי עומדין לפניך ללוות - עמי קודם. עני ועשיר - עני קודם. ענייך ועניי עירך - ענייך קודמין לעניי עירך. עניי עירך ועניי עיר אחרת - עניי עירך קודמין, שנאמר: "את העני עמך".

רש"י בבא מציעא שם

ענייך ועניי עירך - עניים שהם קרובין, וממשפחתך. ענייך קודמין - דכתיב "עמך", הקרובין לך. עניי עירך קודמין לעניי עיר אחרת - דהנך הוו "עמך" טפי.

רמב"ם הלכות מתנות עניים ז, יג

עני שהוא קרובו קודם לכל אדם. עניי ביתו קודמין לעניי עירו. עניי עירו קודמין לעניי עיר אחרת שנאמר: "לאחיר לענייך ולאביונך בארצך" (דברים טו, יא).

טור יורה דעה הלכות צדקה סימן רנא

וכן הנותן מתנות לאביו ולאמו והן צריכין להן הרי זה בכלל צדקה, ולא עוד אלא שצריך להקדימם לאחרים. ואפילו אינו בנו ולא אביו אלא קרובו, צריך להקדימו לכל אדם. ועניי ביתו קודמין לעניי עירו, ועניי עירו קודמין לעניי עיר אחרת.

דף מקורות

הרב אהרן ב"ר יעקב הכהן מנרבונה, אורחות חיים דין צדקה אות א [מכירת שדה]

ענייך ועניי עירך, ענייך קודמין. עניי עירך ועניי עיר אחרת עניי עירך קודמין. וה"ה לענין צדקה. וכתב רבינו מאיר ז"ל דשכן אף על פי שאינו קרובו, הרי הוא קודם לקרוב שאינו שכן. וכתבי: "טוב שכן קרוב מאח רחוק" (משלי כז, י) והוא דרחים ליה.

בבא מציעא קח ע"ב; כתובות פה, ב [מכירת שדה]

איבעיא להו: שכן וקרוב מאי? תא שמע "טוב שכן קרוב מאח רחוק".

רא"ש כתובות ט, ט

והא דאמרין שכן קודם, לא בעי למימר שכינו הדר אצלו, דכמה אנשים דרים זה אצל זה ואין להן שייכות יחד. אלא שכן היינו שהוא חבירו ורגיל אצלו תמיד משא ובמתן, על זה אמר הפסוק: 'טוב שכן קרוב מאח רחוק'."

שיירי כנסת הגדולה, יו"ד סי' רנא על הטור אות ג

בעיר שהם נחלקים חבורות חבורות וקהילות קהילות, הוי ליה כל עניי קהילה וקהילה כעניי עיר אחרת.

הרב אברהם אביזן, אהבת צדקה, עמ' שכד

ונראה שקהילות נחשבות כנפרדות, רק כאשר הן חלוקות במנהגיהן או שמתפללות בנוסח שונה.

הרב אשר וייס, מנחת אשר - דברים, סי' כא, עמ' קנא

והנה אף שנתנו הפוסקים דיני קדימה בצדקה, יש להתבונן במצב המציאות לפי המקום והזמן. דהנה ברור לענ"ד דאף שאמרו חז"ל עניי עירך קודמין, אין זה אלא בימיהם, שבני העיר הם שדאגו לעניי עירם ואין זולתם מי שידאג להם. אבל בזמננו בעידן התחבורה והתקשורת ההמונית אם עני נוסע ברחבי העולם לאסוף תרומות או עם ועדות רבנים וגופי צדקה אוספים למענו בפרסום גדול החוצה גבולות ומרחקים, שוב אין הוא בכלל עניי עירך.

תוספתא בבא קמא יא, ג; רמב"ם הלכות מתנות עניים ז, טו

האומר תנו מאתים דינר לבית הכנסת, תנו ספר תורה לבית הכנסת - יינתנו לבית הכנסת הרגיל בו. ואם היו שנים והיה רגיל בשתייהן - יתנו לשניהן.

האומר תנו מאתים דינר לעניים - ינתנו לעניי אותה העיר. ר' אחא אומר: לעניי כל ישראל.

האומר תנו שדה פלוני לעניים - לקט שכחה ופיאה לעניי אותה העיר.

לעניי עיר פלונית - לקט שכחה ופיאה לעניי עיר אחרת.

מרדכי, בבא בתרא פרק השותפין רמז תצג

מעשה באדם שנתן מקצת נכסיו לצדקה בעת מותו. לימים ירדו קרוביו מנכסיהם, וגדולי ביתו היו אומרים שיש ליתן אותה צדקה לקרוביו שירדו מנכסיהם. דתניא פ' יש נוחלין (בבא בתרא קלב ע"א) הרי שהלך בנו למדינת הים ושמע שמת בנו ועמד וכתב כל נכסיו לאחרים ואחר כך בא בנו, מתנתו מתנה. ר' שמעון בן מנסיא אומר אין מתנתו מתנה, בידוע שאילו ידע שבנו קיים לא היה כותב לאחרים. ואמר רב נחמן הלכה כר' שמעון בן מנסיא דאזלינן בתר אומדנא. אלמא דהכי הלכתא, הכא נמי אמדינן דעתיה שאילו ידע שירדו קרוביו מנכסיהם לא היה מניח קרוביו ונותנן לאחרים, הלכך יהיבנן לקרוביו. ויש גדולים אחרים שחלקו עליהם דאדרבה אומדינן דעתיה שאפילו אם היה יודע שעתידין לירד מנכסיהן הוה יהיב צדקתו לעניים דמידי הוא טעמא דיהיב.

...מעשה ביהודית אחת שנפטרה ואמר ר' אליעזר ממי"ץ שנדרה כ' דינרים לצדקה ולאחר פטירתה החזיק בשלה, ולא רצה להחזיר ליורשיה אלא ליתן לצדקה. והיו היורשין אומרים לא ידענו בזאת הצדקה כלום. ושאלו לר"י, והשיב כי רבינו אליעזר אין לו להחזיק בממון היורשין על מה שנדרה, ודין מצוה לקיים דברי המת אין מוטל עליו כיון שלא השלישתו מתחלה לכך. ואפילו יטעון רבי אליעזר שהוא גבאי וידו יד עניים הוא ורוצה לעכב את הצדקה בידו ויתננה למי שמחלק הצדקות שנותנים בעירו, אעפ"כ אין נ"ל שיהא לו כח להחזיק בממון על כך לחלק זאת הצדקה לדעתו יותר מלדעת היורשין אפילו אם יש לו מגו להיות נאמן על ידו שנדרה צדקה זו. ואף על גב דתניא בתוספתא דבבא קמא (יא, ג) "תנו מאתים זוז לעניים יתנו אותם לעניי אותה העיר, ר' אחא אומר לעניי כל ישראל", אין לכופי היורשין ליתנה לעניי אותה העיר. ואפילו אם תרצי לומר שהלכה כתנא קמא ולא כר' אחא כי כך מנהג שהרבה עשירים נפטרו בצרפת ובשאר מקומות והיו נודרין לצדקה דבר גדול ולא היו נותנין אותם לעניי אותה העיר אלא מחלקים לכאן ולכאן כמו שנראה בעיניהם שהדבר ידוע עכשיו שאינם מתכוונין ליתנן לא לעניים מועטין שבאותה עיר ולא הכל לאורחים הבאים מחוץ לעיר, ואז היו ישראל מרובין בעיר אחת ועניים מרובים בעיר אחרת, נראה לחלק להם צדקה יותר מעירם. לפיכך אין לר' אליעזר להחזיק בממון אלא יחזיר ליורשיה ויודיעם שכך נדרה. ובעצתי יתנו יורשים של אותה יהודית כ' דינרים שאמר רבינו אליעזר כי נאמן הוא בעיני על כך, ועדיין יחקור אם אחרים יודעין שאי אפשר שהוא לבדו שמע ולא אחרים. ושלום יצחק בר' שמואל.

הרב יצחק בן שמואל אדרבי, שו"ת דברי ריבות סימן עב

[אדם נפטר בעיר אחרת. גבאי צדקה פירשו כוונת נפטר לתת צדקה לעניי העיר בה נפטר, ואחי הנפטר טען שכוונת הנפטר הייתה לתת לעניים הקרובים] תשובה: נראה לעניות דעתי שצדק ראובן בכל טענותיו אם הוא אמת שבשעת פטירת שמעון אחיו היו כבר במשפחתו היתומות העניות. והטעם דהלכתא פסיקתא היא דאמדינן דעת הנותן ואנן סהדי שאינו מניח קרוביו ונותן לאחרים. דבגדולה מזאת כתב המרדכי פרק קמא דבבא בתרא (רמז תצג) מעשה באחד שנתן נכסים לצדקה בעת מותו. ולאחר ימים ירדו קרוביו מנכסיהם. ואיכא מאן דאמר דאמדינן דעת נותן אילו היה יודע בשעת נתינה שירדו מנכסיהם לא היה מניח קרוביו הלכך יהיבנן לקרוביו. כל שכן בנדון דידן דבשעת פטירתו כבר היו היתומות במשפחתו דלכולי עלמא אמרינן דאמדינן דעתיה שאינו מניח לקרוביו, אם מפני קירוב דעתו אליהם אם מפני קיום מצות התורה עניי ביתו קודמין לעניי עירו. וכן פסק רבינו ירוחם, מישרים נתיב כ"ד, שכתב תנו מאתים זוז לעניים יתנו לעניי אותה העיר, ואם יש לו קרובים עניים יתנו להם. ועוד כתב המרדכי פרק הנזכר (רמז תצד) ושמעינן מהכא שאדם שנותן צדקה לסתם עניים, שקרובים עניים זוכים בה וכו'. ועוד כתב שם אבל אם נדר צדקה בסתם ולא גילה בדעתו בשעה שנדר

דף מקורות

למי רוצה לחלקה, יכול ליתן הכל לעניי קרוביו שכל הנודר על דעת תורה נודר והתורה אמרה עניי קודמין. הרי שצדק ראובן בטענתו לתת השני אלפים לבנים ליתומות הקרובות ממשפחתו.

הרב חיים קנייבסקי, דרך אמונה על הרמב"ם הל' מתנות עניים ז, טו

כשיודעים כונתו שלא כיון לעניי אותה העיר בלבד כגון במקומות שדרך עשירים ליתן לצדקה הרבה בשעת מיתתו ודרך לחלק אותן הצדקות לכל עניים הולכין אחר זה, ואפילו נדר סתם הולכים אחר המנהג ויחלקו יורשיהם הצדקה לכל עניים הטובים בעיניהם ואפילו אינם בעירן, ואפילו היתה אותה צדקה מונחת מופקדת ביד אחר, יתנו אותה ליורשים ויודיעום שכך נדר.

ערוך השולחן יורה דעה סי' רנא, ה

האיש שמרויח פרנסתו כבעל בית חשוב שאוכל כראוי לחם ובשר ותבשילין ולובש ומכסה את עצמו כראוי וודאי דחייב בצדקה מעשר או חומש מפרנסתו וחלק גדול מהצדקה יתן לקרוביו ועניי עירו, ומעט מחוייב ליתן גם לרחוקים ועניי עיר אחרת. דאם לא כן עיר של עניים יגועו ברעב ח"ו. אלא וודאי כמו שכתבת.

שו"ת אגרות משה יורה דעה א, קמד

הנכון לע"ד שיש חלוק בזה בין היחיד על צדקה שלו לגבאי על כיס של צדקה. דיחיד על צדקה סתם שלו, יש לו טובת הנאה לתתה למי שירצה מאותן שרשאין לקבל צדקה. והוא כמו טובת הנאה דמתנות כהונה שהזכות שבידו הוא ליתן לכל כהן שירצה ואין חלוק איזה כהן צריך יותר להמתנות... וכמו כן הוא בצדקה סתם שלו שיש לו בהן טובת הנאה, יכול ליתן לכל מי שירצה מאלו שרשאין ליקח צדקה. אף שאחד יותר צריך ואף למי שחסר לו כסות אף שיש עני שצריך למזונות... אבל גבאי על כיס של צדקה שאין לו בהם, וגם לא להנותנים זכות טובת הנאה כדאיתא בסי' רנ"א סעי' ה', אלא הוא דין על הקהל לעשות בהם הטוב בעיני אלקים ואדם כדאיתא שם והגבאים הם הממונים מהקהל, עלייהו נאמר דינים להקדים ליתן מתחלה להנחוץ יותר ושלאכילה קודם לכסות וכדומה, וכמו כן אסור להם ליתן לעני אחד יותר מחברו כשהצורך הוא שוה כדאיתא בסי' רנ"ז סעי' י' וכדאיתא בב"ב דף ח' שמתחלקת בשלשה כדיני ממונות ופרש"י לעיין לתת לכל אחד כפי טפליים התלוין בו. והטעם שהוא ממילא כבר יש לעניים זכות שיעשו כפי הנחוץ והצורך והקדמות שסדרו חכמים וכשליכא דין הקדימה כולם שווין בהם. מה שאין זה בצדקה סתם שלו שבשוין בהצורך, ודאי הא יכול ליתן למי שירצה הכל. ולכן אף באין שווין, יכול ליתן למי שירצה, וכשאחד קרוב יש עליו ממילא ליתן לקרוב שדין זה נאמר דוקא על היחיד בצדקה שלו, אף שהרחוק צריך לדבר נחוץ ביותר אם אך הקרוב רשאי ליטול צדקה.

...והנה אף שרשאין וגם מצוה עליהם להפריש הצדקה מהיום עבור אחיהם כדי שיוכל לישא אשה וללמד אחר החתונה שהוא דבר גדול מ"מ אין מן הראוי לפטור עצמו בזה מכל הצדקות והחזקת ישיבות כי לבד שאין ליתן כל צדקותיו לעני אחד שאיתא בסי' רנ"ז סעי' ט'. אך ע"ז יש לפקפק שמשמע מלשון הש"ך ס"ק י"ט דהוא רק בנותן לעני אחד רחוק ומניח שאר עניים או לעני קרוב ויש עוד עניים קרובים דכתב שם לעני אחד בלבד או לקרוב אחד ולהניח שאר קרובים וכן איתא בבאר הגולה בשם המרדכי משמע דבאין לו עוד קרובים עניים יכול ליתן כל צדקותיו לעני אחד קרובו ולהניח הרחוקים, דלגבי רחוקים כשאיתא קרוב ליכא עליו כלל חיוב מצות צדקה לאחרים כיון שילפינן מקרא דצדקה דהקרוב קודם.

דף מקורות

אבל הא מקור הדין דלא יתן כל צדקותיו לעני אחד הוא מעירובין דף ס"ג דא"ר אבא בר זבדא כל הנותן מתנותיו לכהן אחד מביא רעב לעולם שנאמר עירא היאירי היה כהן לדוד שהיה משגר לו מתנותיו וכתוב בתריה ויהי רעב כדאיתא בבה"ג ועירא היאירי היה רבו של דוד שהוא קודם אף לאביו עיין ברעק"א בסי' רנ"א אלמא דאף לרבו אינו יכול ליתן כל מתנותיו וכ"ש לאביו וקרובו ולא מצינו שהיה לדוד עוד רב שהוא כהן. ואין לחלק בין מתנות כהונה לצדקה דא"כ מנלן כלל שגם בצדקה איכא דין זה אלא ודאי שלא מחלקינן וא"כ גם לקרוב אין ליתן כל צדקותיו אף נגד אחרים דלא כדמשמע מהש"ך.

...אבל אף אם נימא כהש"ך אין לפטור עצמו מכל הצדקות שיהיה בזה חלול השם שבנ"א לא יאמרו שנותן לקרובו אלא יאמרו שאין חוששין למצות צדקה והחזקת תורה וגם יגרמו שאחרים לא יתנו לכן יעשו שחלק הגדול יפרישו עבור אחיהם וחלק צדקה יתנו לשאר הצדקות והחזקת ישיבות ובה יקיימו המצוה כהוגן וקדוש ש"ש. ידידו, משה פיינשטיין

רמב"ם הלכות מתנות עניים ט, א-ב, ו

א. כל עיר שיש בה ישראל, חייבים להעמיד מהם גבאי צדקה אנשים ידועים ונאמנים, שיהיו מחזרים לגבות מכל אחד מה שהוא ראוי ליתן ודבר הקצוב עליו, והם מחלקים המעות מערב שבת לערב שבת ונותנים לכל עני מה שיספיק לו לשבעה ימים, וזו היא הנקראת קופה.

ב. וכן מעמידים גבאים שלוקחים בכל יום ויום מכל חצר וחצר פת ומיני מאכל או פירות או מעות ממי שמתנדב לפי שעה, ומחלקין את הגבוי לערב בין העניים, ונותנים ממנו לכל עני פרנסת יומו וזהו הנקרא תמחוי.

ו... התמחוי לעניי עולם, והקופה לעניי אותה העיר בלבד.